

Ruzsa Imre:

INDIVIDUUMOK A "LEHETSÉGES VILÁGOK" SZEMANTIKÁJÁBAN

A lehetséges világok szemantikáját eredetileg a modális logika céljaira konstruálták. Heurisztikus alapgondolata a következő: Ha egy hamis állításról azt állítjuk, hogy lehetne igaz, akkor ezen azt értjük, hogy a szóban forgó állítás összeegyeztethető bizonyos, /többnyire elhallgatott/ törvényszerű állításokkal, vagyis konzisztensen elképzelhető a dolgoknak egy olyan állapota, amely a törvényszerű igazságok tekintetében nem különbözik a tényleges állapotuktól, és amelyben a kérdéses állítás igaz. A dolgok egy ilyen elképzelhető állapotának leírását nevezik "lehetséges világ"-nak, pontosabban: az aktuális világhoz képest elérhető lehetséges világnak, vagy az aktuális világ egy alternatívájának. Egy lehetséges világból aztán ismét elérhető lehet egy másik lehetséges világ, amely esetleg az aktuális világból közvetlenül nem érhető el s i. t.

E heurisztikus alapgondolat részletes és precíz kimunkálásával sikerült matematikailag modellálni a modális állítások közötti logikai kapcsolatokat /kompatibilitás, következményreláció stb./. Az elérhetőségi relációra vonatkozó különféle kikötések révén lehetővé vált a modalitások különféle típusainak /pl. a possibilitás különböző árnyalatainak/ jó szemantikai karakterizálása.

Az általánosítás következő lépése a szubjektív modalitások figyelembe vételét is lehetővé tette. Sematizáljuk az "aMp" kifejezéssel azt az állítástípust, amely szerint az a személy gondolat- vagy képzeletvilága számára elérhető egy vagy néhány olyan lehetséges világ, melyben a p állítás igaz. Pl. "a azt hiszi, hogy p", "a szeretné, ha úgy lenne, hogy p" stb. Az ilyen állítások modellálásakor az elérhető világok nemcsak a kiinduló aktuális világtól függenek - mint az objektív, személytelen modalitások esetén - hanem a sémában szereplő a individuumtól is. Pl. "az igazgató megbízható titkár-

nőt keres"; vagy "Gusztáv oroszlánra vadászik"; ezek az állítások azt fejezik ki, hogy az alany preferálna egy olyan világot, amelyben megbízható titkárnőt alkalmaz, ill. amelyben egy vagy több oroszlánt leterit.

A lehetséges világok elmélete alapján megkezdődtek a kísérletek a természetes nyelvek bizonyos töredékeinek logikai modellálására. Mint mások előadásaiából kiderül, e megközelítési mód segítséget nyújthat bizonyos irodalomelméleti kérdések tisztázásában is.

A lehetséges világok szemantikájának gazdag témaköréből a rendelkezésre álló keretek között csupán egy részproblémát ragadhatok ki. A probléma, amit kiválasztottam, talán némi érdeklődésre tarthat számot a narrativika szempontjából: az individuumnevek intenzionális kontextusban való előfordulásának vizsgálata.

Az első idevágó kérdés: szükséges-e a tulajdonnevek és az un. határozott individuumleírások /deskripciók/ megkülönböztetése? Ugyanazon szintaktikai és szemantikai szabályok vonatkoznak-e a 'Walter Scott' névre, mint 'a Waverley szerzője' leírásra?

Frege nem tartotta szükségesnek a megkülönböztetést. Pontosabban: ő a tulajdonneveket rövidített vagy álcázott deskripciónak tekintette. Meg kell jegyeznünk: Frege nem foglalkozott intenzionális kontextusban szereplő individuumnevekkel; extenzionális kontextusban pedig - elsősorban a matematikában - az ő megoldása gyakorlatilag elfogadható.

Extenzionális kontextusban ugyanis a tulajdonnevek és a deskripciók között csupán egy lényeges szemantikai különbség tapasztalható. Az az előfeltevés, hogy a neveknek van jelölük, tulajdonnevek esetén soha nem kerülhet összeütközésbe más föltevésekkel, deskripciók esetén azonban összeegyeztethetetlen lehet egyéb adatainkkal. Pl. az a föltevés, hogy a 'Hasszán felesége' deskripció egy meghatározott individuumot jelöl, nyilvánvalóan ellentmond a 'Hasszán nőtlen' vagy a 'Hasszán többnejű mohamedán' föltevésnek. Frege e problémát a matematika nyelv-

vében úgy oldotta meg, hogy a semmit sem jelölő deskripciók jelöleteként bázispredikátumok terjedelmét posztulálta. Carnap és Church kiterjesztették e fogást intenzionális nyelvekre is, azzal, hogy a jelölet nélküli deskripciók az un. nullentitást jelölik. Bár e megoldás némileg misztikusnak mondható, ma is számosan alkalmazzák.

Russell szerint a deskripciók inkomplett kifejezések, s mint ilyenek a tudományos nyelvben legföljebb szövegrövidítésként tűrhetők meg. Kiküszöbölésük Russell-féle szabálya azonban csak atomi állításokra egyértelmű. Tekintsük pl. a következő, igen mérsékelt bonyolultságu állítást.

/1/ A jelenlegi francia király nem kopasz.

Ebből 'a jelenlegi francia király' deskripciót - melynek nincs aktuális jelölete - kétféle módon küszöbölhetjük ki. Az egyik:

/2/ Jelenleg egyetlen királya van Franciaországnak,
és az nem kopasz.

Ez nyilván hamis állítás. A másik értelmezés:

/3/ Nincs olyan kopasz, aki jelenleg egyetlen királya
Franciaországnak.

Ez viszont igaz. Így Russell szerint /1/ kétrételmű állítás, míg Frege szerint e mondat jelentése egyértelmű, bár igazságértéke nincs, a benne szereplő deskripció jelölethiánya miatt. A mindennapi nyelvhasználat gyakorlata, úgy hiszem, Frege ezen felfogásával vág egybe. Arra a kérdésre, hogy

/4/ Magával hozta-e az igazgató a feleségét?

- az informatív válasz, amennyiben az igazgató nőtlen, csakis ez:

/5/ Az igazgatónak nincs felesége.

Már említettem, hogy a Matematika nyelvében Frege nem tűr jelöletnélküli neveket, s konvencionális jelölethozzáren-

delést alkalmaz ott, ahol a valódi jelölet hiányzik. Az intenzionális logika nyelvében ez a megoldás messzemenő önkényhez és logikai bonyodalmakhoz vezet. Helyesebb itt visszatérni Frege elsődleges nézetéhez, s elismerni, hogy a jelöletnélküli deskripciókat tartalmazó mondatoknak nincs klasszikus igazságértékük. Ez olyan logika kidolgozását teszi szükségessé, amelyben megengedett az igazságértékrés /truth-value-gap/ föllépése. Részben megjelent, részben sajtó alatt lévő munkáimban megmutattam, hogy ilyen modális logikai rendszerek konzisztensen fölépíthetők. Kutatási tapasztalataim alapján ezt az utat vélem a legjobbnak az un. modális paradoxonok elhárítására és az intenzionális logika stabil szemantikai megalapozására,

Quine a Russell-féle deskripciók kiküszöbölési technikát csak atomi mondatokra javasolja; így a fenti /1/ példa két megoldása közül csak a második - a /3/ - jöhet számításba. Ezzel a Russell-féle két- vagy többértelműség veszélye elhárul ugyan, ám változatlanul megmarad a nyelvhasználat gyakorlatától való elszakadás. Modális szövegekben pedig ez a megoldás kifejezetten paradoxonokhoz vezet; megvitatásuk kötetekre rugó irodalmat szült, kevés pozitív eredménnyel.

Quine összeötvözi Frege és Russell egy-egy tévedését, amennyiben a tulajdonnevek deskripciókként való kezelését és egyben a deskripciók kiküszöbölését javasolja. Így az ő felfogása szerint a mondatok logikai rekonstrukciójában egyedül a névmáspótló szimbólumok - a kvantifikálható változók - segítségével utalhatunk individuumokra.

A nyelvhasználat gyakorlata szerint a tulajdonnevek grammatikailag egyenrangúak a deskripciókkal /abban az értelemben, hogy deskripciók előfordulása olyan helyeken, ahol tulajdonnevek szerepelhetnek, nem teszi többértelművé a szöveget /. Ez a felfogás a logika grammatikájában is alkalmazható, sőt, felfogásom szerint, szigorúan alkalmazandó.

A tulajdonnevek és a deskripciók azonban lényegesen kü-

lőnböznek szemantikailag. A különbség teljes élességében az intenzionális kontextusokban /intenzionális funktor hatáskörében/ mutatkozik meg. A lehetséges világok szemantikájára hivatkozva, az alapvető különbség így jellemezhető: a tulajdonnevek jelölete konstans /minden lehetséges világban egyazon individuum/, míg a deskripciók jelölete világról világra változhat. Kipike kifejezésével: az előbbiek merev, az utóbbiak nem-merev deszignátorok. Félreértés ne essék: az, hogy a 'Platon' név minden világban egyazon individuumot - ti. Platont - jelöli, nem zárja ki, hogy ezen individuumnak a különböző világokban különböző tulajdonságai legyenek.

Ha azt mondjuk, hogy

/6/ Az Egyesült Államok jelenlegi elnöke lehetne Ford is

- illetve, a modális operátor hatáskörét egyértelműen kijelölő átfogalmazásban:

/6'/ Lehetne úgy, hogy az E.Á. jelenlegi elnöke nem más, mint Ford

- akkor ebben az állításban 'az Egyesült Államok jelenlegi elnöke' deskripció nem az aktuális jelöletére /J.Carterra/ utal, hiszen a /6/ mondattal nem azt az abszurditást akarjuk állítani, hogy Carter azonos lehetne Forddal. A 'Ford' név viszont aktuális jelöletre utal. Ford ugyanaz a személy abban a kontrafaktuális szituációban is, amelyben ő az Egyesült Államok jelenlegi elnöke, noha ott más kontingens tulajdonságokkal bír, mint az aktuális világban. E példa is illusztrálja, hogy a nyelvhasználat gyakorlata a tulajdonnevek és a leírások szemantikai státuszának megkülönböztetésében egyezik az iménti felfogással.

Példánkban a deskripció intenzionális funktor hatáskörében szerepel /ezt explicite mutatja a /6'/ átfogalmazás/, ám bizonyára föltételezzük, hogy a deskripciónak van aktuális jelölete is. E mellett érvel a következő példa is:

/7/ Baltazár azt hiszi, hogy csalja a felesége.

Bizonyára itt is világos, hogy a mondat preszupponálja a 'Baltazár felesége' deskripció aktuális jelölétének létezését is, s nem csupán a Baltazár képzeletvilágában való egzisztenciáját.

Általában, az objektív modalitások elméletében - amely kognitív jellegű szövegek elemzésében jelentős - alighanem az egyetlen járható út a modális funktor hatáskörében szereplő deskripciók aktuális jelölétének föltételezése, ill. megkövetelése. Mint a legutóbbi példa mutatja, az egyes szubjektív modalitások esetén elfogadható. De könnyű olyan példát mutatni, amelyben, ugy látszik, nem tartható ez a föltevés. Ime:

/8/ Ali azt álmodta, hogy bejutott a bagdadi kalifa háremébe.

Itt 'a bagdadi kalifa' és 'a bagdadi kalifa háreme' deskripciók szerepelnek. Ha mondatunk az Ezeregyéjszaka valamelyik meséjében fordul elő, akkor nincs probléma: ott az "aktuális" világ a mese világa, amelyben az említett deskripcióknak van "aktuális" jelöletük is. Am ha ez a szöveg egy mai tárgyú elbeszélésben szerepel /vagy egy mai Ali felesége kommunikálja a szomszédasszonyának/, akkor a benne szereplő deskripcióknak nincs aktuális jelöletük. Hasonló lehet a helyzet a következő mondattal is:

/9/ Csinger azzal az ürüggyel kért szabadnapot, hogy temetik az anyósát.

A pesti humorérzék szerint e mondat egyáltalán nem preszupponálja a 'Csinger anyósa' deskripció aktuális jelölétének létezését. És garantáltan nincs ilyen előföltevés az "azt mondta, hogy" strukturájú állítások esetében. Nyitott kérdés a deskripció aktuális jelölétének föltételezése a következő példában.

/10/ Amália azt szeretné, hogy a férje diplomás legyen.

A fogalmazás pontosításával mindig explicitté lehet tenni, hogy az intenzionális funktor hatáskörében lévő deskripció aktuális jelölését föltételezzük-e vagy sem. Explicit utalás híján az aktuális jelöllet létezését nem tekinthetjük föltételezettnek, legalábbis bizonyos funktorok esetén nem. /További vizsgálatot igényel, hogy melyek lennének ezek a funktorok; az "azt mondta,

hogy" biztosan közéjük tartozik./ Egyszerűbb esetekben a mondat értelemszerű átfogalmazásával megszabadulhatunk a deskripcióktól. Pl. a /8/ alatti mondatot így fogalmazhatnánk át:

/8'/ Ali azt álmodta, hogy Bagdadnak volt kalifája,
a kalifának hárome, s ő bejutott oda.

Ebben már a kritikus deskripciók egyáltalán nem szerepelnek, s így aktuális jelölésük problémája föl sem vetődik.

A vázolt probléma logikai kezelésére két ut kínálkozik. Az egyik megoldás: Ragaszkodjunk ahhoz az alapelvhez, hogy aktuális jelölés nélküli deskripciót tartalmazó mondatnak soha sincs igazságértéke. Ebben az esetben a /8/ alatti mondat csak a /8'/ alatti átfogalmazással lesz kompatibilis a 'Bagdadnak nincs kalifája' mondattal. E megoldás esetén /8/ úgy magyarázható, hogy benne pszeudodeskripció szerepel, amely a Russell-Quine vonalvezetés szerint kiküszöbölendő. Am ezzel - ha kissé bonyolultabb szövegeket veszünk - felidézzük a deskripciók kiküszöbölés összes agyonvitatott problémáját. A következő példa ebből érzékeltet valamit:

/11/ A házmesterné azt hieszteli, hogy a házban minden
férfi veri a feleségét.

/12/ A házban egyetlen férfinak sincs felesége.

E két mondatnak nem szabad logikai ellentmondást alkotnia. De ha /12/ igaz, akkor a házmesterné hiesztelése /'A házban minden férfi veri a feleségét'/ igazságérték nélküli /ugyanazon indoklással, amely szerint 'Tódor veri a feleségét' igazságérték nélküli, ha Tódor nőtlen/. A deskripció kiküszöbölésével egyrészt eltűnik ez a szemantikai összefüggés, másrészt a mellékmondatban szereplő nyitott /univerzális kvantor hatáskörében álló/ deskripció kiküszöbölési módja egyáltalán nem világos. /Pl. magában foglalja-e a házmesterné állítása azt, hogy a házban minden férfi nő?/ További nehézségek lépnek föl iterált és beágyazott modális funktorok esetén.

E nehézségek miatt kecsegtetőbbnek tűnik a második megoldás: szubjektív modális funktorok hatáskörében előforduló deskripciók esetén ne ragaszkodjunk az aktuális jelöllet létezéséhez. Ugy hiszem, ez a megoldás az irodalmi szövegek elemzése szempontjából is természetesebb. A részletek kidolgozása és komplett formalizált logikai elméletté fejlesztése azonban még hátra van.

Természetesen a logikai vizsgálat aligha terjedhet ki a nyelvhasználat vagy az irodalmi szövegelemzés minden esetére, és nem oldhat meg nyelvészeti vagy irodalomelméleti feladatokat. Csak paradigmákat nyújthat, de azokat tisztán és világosan, az absztrakciós és idealizációs föltevések nyílt bevallásával kell bemutatnia, hogy a nyelv és az irodalom teoretikusa reálisan mérlegelhesse: mit hasznosíthat belőlük. Másképp nem képzelhető el termékeny együttműködés a logika és a humán tudományok között.

Individuen in der Semantik der "möglichen Welten"

Nach einer skizzenhaften Darstellung der Hauptzüge der intensionalen Semantik wird auf die Frage der Verwendung von Individuennamen in intensionalen Kontexten eingegangen. Es werden Eigennamen und Beschreibungen im Sinne von richtigen und nicht-richtigen Designatoren voneinander unterschieden. Die Annahme eines veränderlichen Individuenbereiches führt zur Akzeptierung der Wahrheitswertlücke. Die von Russell vorgeschlagene Technik für die Eliminierung der Beschreibungen kann in intensionalen Behauptungen kognitiven Inhalts die Bedeutung verändern, deshalb ist sie zu verwerfen. Von den Beschreibungen die selbst in nicht-kognitiven Kontexten über ein aktuales Denotat verfügen müssen, sind die Pseudo-Beschreibungen zu unterscheiden.